

УДК 81'23'373.7

І. В. Мисан

**ПСИХОЛІНГВІСТИЧНИЙ ТА ЛІНГВОДИДАКТИЧНИЙ
АСПЕКТИ ФРАЗЕОЛОГІЇ**

У науці існує значна кількість досліджень фразеологізмів, проте розвідок психолінгвістичного спрямування, що з'являються останнім часом все ще небагато. Саме вони дають нові дані про специфіку функціонування фразеологічних одиниць (далі – ФО) в мовленні людини. Фразеологічні одиниці – це складні семантичні комплекси, процеси сприймання й відтворення яких значно відрізняються від відповідних процесів вільних словосполучень і слів. Незважаючи на психолінгвістичне походження й досить динамічне соціальне функціонування ФО у мовленні, ці оперативні мовленнєві одинці залишаються на сучасному етапі малодослідженою проблемою таких галузей знань, як психолінгвістика і лінгводидактика. Фразеологізми вивчаються традиційно в мовознавчому аспекті, але не як явище реальної міжособистісної комунікації. Саме тому вони не стають об'єктом і предметом широких психолінгвістичних досліджень, хоча деякі науковці актуалізують питання детальнішого вивчення фразеологічних одиниць у межах психолінгвістики і лінгводидактики, порівняно з тим, як це робиться зараз.

Фразеологічні одиниці належать до засобів соціальної і міжособистісної комунікації суб'єктів, якій переважно притаманний переважно побутовий мовний стиль. Використані під час міжособистісної взаємодії фразеологізми надають мовленню кожної людини/дитини особливої влучності, точності, виразності, образності, національного колориту. Вживані фразеологічні звороти в делікатній формі відтворюють негативні риси характеру людини, її життєвий устрій і звички, національні традиції. Ємкість і лаконічність фразеологічних виразів дозволяють виражати найскладніший зміст стисло, дотепно, доречно, економно, точно, дохідливо й переконливо. Фразеологізовані структури (ФС), пов'язані з ментальною, інтелектуальною, емоційною сферою життя людини/дитини, відображають їхню фактичну мовленнєву поведінку і спрямовані на реалізацію потреб мовця як комуніканта.

Саме тому вивчення специфікації функціонування ФО в мовленні й створення методики роботи над ФО в ДНЗ з урахуванням психологічних закономірностей їх сприймання й відтворення є проблемою сьогодення як прикладної психолінгвістики, так і лінгводидактики.

Вивченню фразеологізмів присвятили свої праці такі відомі вітчизняні й зарубіжні вчені, як Л.Г. Авксент'єв, В.А. Архангельський, Н.Д. Бабич, Ш. Баллі, Л.І. Батюк, Н.О. Батюк, І.О. Бодуен де Куртене, Л.А. Булаховський, В.В. Виноградов, С.Г. Гаврина, В. Даль, М.Т. Демський, О.І. Єфімова, В.П. Жуков, Г.П. Їжакевич, А.П. Коваль, М.П. Коломієць,

О.В. Куніна, Б.О. Ларін, Ю.В. Лисенко, Є.Д. Поливанова, О.О. Потебня, Є.С. Регушевський, В.В. Різун, Л.Г. Скрипник, Г.М. Удовиченко, В.Д. Ужченко, Д.В. Ужченко, Ф.Ф. Фортунатов, І.Г. Чередниченко, М.М. Шанський, О.О. Шахматов, Л.Ю. Шевченко, Л.В. Щерба та ін.

Психолінгвістичний аспект функціонування фразеологізмів у мовленні представлено в сучасній науці малочисельними працями, в основному, зарубіжних дослідників (Р. Гіббс, Дж. Данбар, Дж. Ейтчінсон, О.О. Залевська, В. Левелт, О.С. Шумиліна, В. Швейгерт, Д. Свінні та ін.).

У більшості цих робіт представлено проблематику сприймання ідіом. Питання використання ідіом в усному й писемному мовленні індивіда представлені в науковій літературі в обмеженій кількості (Дж. Ейтчінсон, В. Левелт та ін.).

Російський психолінгвіст О.О. Залевська, вивчаючи особливості ідентифікації фразеологізмів, виокремила існуючі в сучасній науці пріоритетні напрямки психолінгвістичного дослідження функціонування фразеологічних одиниць у мовленні (лексиконі) людини. Це передусім такі, що пов'язані з відповіддю на запитання, чи зберігаються ідіоми в спеціальному „відділі” (схові) лексикону, чи функціонують на кшталт специфічних (довгих) лексичних одиниць. Інший напрямок пошуків присвячено спробам з'ясувати, який шлях «прочитання» ідіоми індивід вибирає першим: буквальний чи переносний. Вивчаються питання, розкладаються чи не розкладаються фразеологізми на складові частини в процесах їх розуміння (сприйняття). З'ясовуються ті базові когнітивні процеси, які обумовлюють розуміння ідіом. Досліджуються різноманітні стратегії й опори, що використовуються в процесах розуміння фразеологічних одиниць [4].

Лінгводидактичний аспект засвоєння дітьми ФО розкрито в працях М. Богуш, Н.В. Гавриш, В.В. Гербової, Л.О. Калмикової, Т.М. Котик М.М. Алексеєвої, А.М. Бородич, Ю.С. Ляховської, Н.В. Горбунової, Л.А. Колунової, І.М. Митькіної, О.С. Ушакової, С.Н. Цейтлін, В.І. Яшиної, в яких робиться акцент переважно на дані мовознавства.

Отже, мета статті полягає у висвітленні нових досліджень психолінгвістичного спрямування, розкритті ролі фразеологізмів у міжособистісних комунікаційних процесах, виокремленні положень, необхідних для врахування лінгводидактикою.

Ідіоми розглядаються в психолінгвістиці в якості стійких, притаманних лише певній мові виразів, що, незалежно від значення слів у них, передають єдине поняття [6]. Ідіоми трактуються і як відхилення від семантично зумовленого зв'язку між компонентами певної мовної одиниці (словосполученням) і її змістом: у міру віддалення від історично первинного значення компонентів словосполучення, що зумовило утворення ідіоми, наявність зв'язку між формою і змістом стає все більш непрозорим, затемненим [13].

М.Л. Ковшова провела асоціативний експеримент зі словом-компонентом *хліб* у складі фразеологізмів як репрезентантом найголовнішого символу російської культури.

Психолінгвістичне дослідження фразеологізмів, здійснене нею, базується на припущенні, що окремі слова-компоненти фразеологізмів є символами, будучи іменами символів-реалій, наділеними особливим смислом у культурі [5]. У цьому випадкові, на думку вченої, фразеологізм не тільки образно описує те, що відбувається у світі, а й передає символічний зміст, який „надбудовується” над семантикою одиниць природної мови і створює їхню символічну семантику, адже слова-символи транслюють особливе, у трактуванні Є.Ф. Тарасова, „соціально сконструйоване значення” [9].

В українській мові існує багато фразеологізмів зі словом „хліб” (*хліб усьому голова, хліб-сіль їсти, заробляти на хліб, жити на своїх хлібах, хліб відбивати*). Використання їх в роботі з дітьми виконуватиме культурологічну функцію, передаватиме символічний зміст, сприятиме осмисленню й засвоєнню дітьми символічної семантики, те „соціально-сконструйоване значення”, про яке пише Є.Ф. Тарасов.

О.С. Шумиліна виявила й описала стратегії і засади, що використовуються в умовах навчальної двомовності носіями російської мови при ідентифікації дієслівних одиниць у фразеологізмах англійської мови.

При ідентифікації іншомовного фразеологізму в експериментальних умовах індивід усвідомлено або мимоволі спирається на значення тих компонентів, які входять до складу фразеологізму, але сприймаються (пізнаються) як окремі слова й супроводжуються одночасною актуалізацією стійких асоціативних зв’язків із рідною мовою.

Установлені раніше стратегії ідентифікації неологізмів рідної мови мають універсальний характер, вони проявляються і в розумінні (сприйнятті) іншомовних фразеологізмів. О.С. Шумиліна виявила стратегії, що є специфічними саме для ідентифікації фразеологічних одиниць: ідентифікація від протилежного і міжмовна координація [11; 12].

Спираючись на результати розвідки О.С. Шумиліної, у методиці розвитку мовлення дітей при виборі методів і прийомів роботи над фразеологізмами важливо врахувати, що суб’єкт навчання машинально і окремішно спирається на компоненти фразеологізму і окремо сприймає значення його слів, а не як смислову цілісність, яка набула у фразеологічному виразі нового – метафоричного значення. Отже, потрібна обґрунтована методика роботи саме над фразеологічним значенням.

Психолінгвістичний підхід до опису фразеологічних одиниць використовує А.А. Степанова в експериментальному дослідженні, присвяченому встановленню особливостей породження фразеологічних одиниць у мовленні, типам їх можливих редукцій і трансформацій та стратегій продукування.

Результати дослідження доводять, що в більшості випадків при відтворенні ФО актуалізуються лише ключові компоненти, тобто, відбувається редукція компонентного складу. Такі компоненти названі семантичними опорами, ключовими компонентами ФО, які раніше від інших актуалізуються при відтворенні ФО, озвучуючи її образ, і є достатніми для сприймання ФО носіями рідної мови. При озвучуванні ФО актуалізуються частотні для словосполучень рідної мови структурні типи незалежно від структури самої ФО. Таким чином, А.А. Степанова підсумовує: первинним є озвонішення образів ФО, які, вірогідно, саме у вигляді образів зберігаються в мовній свідомості носіїв мови, а граматика вторинна, тому часто актуалізуються частотні структурні типи російської мови, а не відтворюється структура ФО при її вербалізації [9].

Це дослідження доводить існування додаткових для лінгводидактики ресурсів роботи в ДНЗ під час експлікації дітьми фразеологізмів: потрібні вправи із використанням семантичних опор, які асоціативно актуалізуватимуть в мовленні дітей ФО. Семантичні опори із слабо актуалізованими компонентами передбачатимуть добір одного репрезентованого дітям слова (*байдики, денно*), а із слабо ідеоматизованими – двох слів (*голка – сіно*). Цей спосіб можна назвати методом редукції компонентного складу, тобто активізації ключових компонентів ФО (семантичних опор), які раніше від інших актуалізуються, озвучують образ ФО, і є достатніми при дидактичному сприйманні.

Психолінгвістична проблематика сприймання і продукування стійких виразів, що висвітлена в іноземній літературі, також аналізувалася А.А. Степановою.

Як позитивний внесок зарубіжних учених (Джекендоф, Табоссі, Каттінг, Бок, Спренгер, Левелт, Кемпен), вона відзначає їхнє припущення про вірогідний запуск додаткових процесів, які розкривають переносне значення висловлювань [8, с. 355-357].

Ця думка зарубіжних вчених дає підстави лінгводидактам для пошуку прийомів, які б допомагали дітям розуміти переносне значення ФО через опосередкування прямих значень його компонентів новим значенням, що має один, неподільний компонентами ФО, спільний для них метафоричний смисл. Варто також, на нашу думку, припустити, що ФО не породжуються, а відтворюються як готові частотні стереотипні фрази, за словами Т.В. Ахутіної, без внутрішнього програмування мовлення [1], що вкрай важливо враховувати при створенні методик навчання дітей вживанню фразеологізмів у мовленні.

Теоретичний інтерес для науки становить психолінгвістичне дослідження Н.В. Дмитрюка щодо фразеологічного сомантикона як відображення архетипів мовної свідомості етноса.

Дослідник доводить, що кожна національно-мовна спільнота сприймає і відтворює дійсність під впливом традиційних культурно-національних установок, звичаїв, досвіду і створює власну мовну картину світу. Особливу роль у передачі культурно-національної самосвідомості

відіграє фразеологічний фонд мови. В її образному змісті відбувається кумуляція культурно-національного світобачення. Наявність зв'язку образного змісту ФО зі стереотипами й еталонами національної культури дає можливість авторові говорити про самі фразеологізми як про „культурні стереотипи”. Володіючи в кожному окремому випадку певним конотативним фоном, фразеологічні одиниці відтворюють характерологічні, особливі риси менталітету, притаманні лише даному етносу [3].

Отже, це дослідження здійснює значний вплив на лінгводидактику з огляду розширення й урізноманітнення її меж досліджень. Доцільною, на наш погляд, була б проблематика використання фразеологізмів у формуванні в дошкільників мовної свідомості або в розвитку мовної картини світу дітей, у розширенні уявлень кожної дитини про саму себе, у формуванні культурно-національного світобачення або культурно-національної самосвідомості.

Психолінгвістичний аспект використання речень фразеологізованої структури як синтаксичного засобу буденного спілкування описує в своєму дослідженні А.В. Величко. Використовуючи висловлювання суб'єктивної модальності, мовець може правильно, природно, повноцінно брати участь у мовленнєвому спілкуванні, реалізувати себе як комуніканта. Фразеологізовані синтаксичні структури дослідниця вважає особливим комунікативним типом речень зі значеннями суб'єктивної модальності, які є семантичними універсаліями, а тому зрозумілими, легко засвоюваними.

А.В. Величко виділяє шість семантичних груп ФС, що виражають: 1) оцінку, надають характеристику (*Усім пирогам пирі!*); 2) погодження, прийняття або заперечення (*Їхати так їхати*); 3) модальне значення: а) необхідність (*Як не піти*), б) доцільність (*Ні щоб нам йому подзвонити*), в) непотрібність (*Не сидіти тут до вечора*), г) неможливість (*Де мені це запам'ятати*); 4) обмеженість, єдиність, багатозначність (*Йому б тільки розважатися*); 5) акцентування (*Вже хто-хто, а Ілля добре знає північ*); б) значення логічної обумовленості (*Робота роботою, а відпочивати також потрібно*) [2, с. 234-236].

Щодо дошкільної лінгводидактики, то в ній проблема розвитку мовлення дітей засобами речень фразеологізованої структури до цього часу не досліджувалася, хоча б така розвідка мала значний сенс. Мається на увазі можливість забезпечити кожній дитині розвинену здатність без труднощів вживати в різних ситуаціях мовленнєвого спілкування вислови суб'єктивної модальності, досягаючи у такий спосіб ненапруженої, повноцінної комунікації, відчуваючи себе досвідченим мовцем.

А.К. Новікова розглядає фразеологію не тільки у вербальній, а й у ширшій семіотичній перспективі, з позиції невербального спілкування. Дослідниця аналізує її в понятті комунікативного простору, оскільки усна комунікація передбачає не просто акустичну, а акустично-візуальну перцепцію, що dokonується і сприймається одночасно на трьох каналах зв'язку: вербальному, паравербальному і невербальному. Отже, говорячи по-іншому, дослідниця визначає мовленнєву поведінку людей як

продукування й сприймання лінгвальних сегментів, оформлених в артикуляційному, інтонаційному, просодичному та інших аспектах, що співіснують і взаємодіють із жестами, мімікою, позами і дистанціями, які займають співрозмовники щодо один одного.

Вчена переконує: необхідно вивчати мовленнєву поведінку (і навчати їй) в ситуаціях живого спілкування, піддаючи аналізу не тільки мовну сторону мовлення, а й самі мовленнєві події, що побудовані на взаємодії вербальних і невербальних засобів спілкування [7, с. 40-43].

Невербальні компоненти фразеології – найважливіша, але недосліджена проблема лінгводидактики, адже зрозуміти фразеологічне значення іносказання допоможуть кожній дитині саме одиниці жестово-мімічного мовлення, як конкретні, безпосередньо сприймані реалії. Крім того, при формуванні в дітей мовленнєвої поведінки в живому спілкуванні, важливе врахування реальних мовленнєвих подій, які передбачають взаємодію як вербальних, так і невербальних засобів мовленнєвого спілкування.

Найбільш розповсюдженою, навіть універсальною сферою соціальної комунікації індивідів є побутова, якій відповідає буденна свідомість і відповідне їй мовленнєве спілкування. Мовним матеріалом, специфічним для цієї сфери спілкування, є фразеологізми. Вони властиві саме усному (а не письмову) мовленню, тому, передусім, мають досліджуватися у психолінгвістичному аспекті та трансформування у лінгводидактику, що сприятиме встановленню закономірностей уживання фразеологічних зворотів в мовленні й врахуванню цих взаємозв'язків у навчанні; підвищенню образності, влучності, точності, доречності і культури мовлення носіїв української мови: як дорослих, так і дітей.

Список використаної літератури

- 1. Ахутина Т. В.** Нейролингвистический анализ динамической афазии. О механизмах построения высказывания / Татьяна Васильевна Ахутина. – М. : Теревинф, 2002. – 144 с.
- 2. Величко А. В.** Синтаксические средства быденного общения. Предложения фразеологизированной структуры / А.В. Величко // Жизнь языка в культуре и социуме-3: Материалы конференции, 20-21 апреля 2012г. / Ред. коллегия: Е.Ф. Тарасов, Н.Ф. Уфимцева, В.П. Синячкин. – М.: Изд-во «Эйдос», 2012. – С. 234-236.
- 3. Дмитрюк Н. В.** Фразеологический соматикон как отражение архетипов языкового сознания этноса / Н. В. Дмитрюк // Вопросы психолінгвістики. – 2009. – № 10. – С. 30-33.
- 4. Залевская А. А.** Введение в психолінгвістику : [учеб. особ.] / Александра Александровна Залевская. – [2 изд., испр. и доп.]. – М.: Рос. гос. гуманитар. ун-т, 2007. – 560 с.
- 5. Ковшова М. Л.** Лингвокультурологический анализ и ассоциативный эксперимент во взаимодействии: на примере фразеологизмов со словом-компонентом *хлеб* / М.Л. Ковшова // Вопросы психолінгвістики. – 2010. – № 2(12). – 165-176.
- 6. Нечволод Л. І.** Словник іншомовних слів / Любов Іванівна Нечволод. – Харків: ГОРСІНГ ПЛЮС, 2007. – 768 с.
- 7. Новикова А. К.** К вопросу о

невербальном компоненте фразеології / А.К. Новикова // Жизнь языка в культуре и социуме-3: Материалы конференции, 20-21 апреля 2012г. / Ред. коллегия: Е.Ф. Тарасов, Н.Ф. Уфимцева, В.П. Синячкин. – М.: Изд-во „Эйдос”, 2012. – С. 40-43. **8. Степанова А. А.** К вопросу о процессах производства и восприятия устойчивых выражений / А. А. Степанова // Жизнь языка в культуре и социуме-3: Материалы конференции, 20-21 апреля 2012г. / Ред. коллегия: Е.Ф. Тарасов, Н.Ф. Уфимцева, В.П. Синячкин. – М.: Изд-во „Эйдос”, 2012. – С. 355 – 357. **9. Степанова А. А.** Психолингвистический подход к описанию фразеологических единиц русского языка / А.А. Степанова // Вопросы психолингвистики. – 2012. – № 1(15). – С. 124 – 133. **10. Тарасов Е. Ф.** Социальные аспекты формирования языкового сознания / Е.Ф. Тарасов // Психолингвистика в XXI веке: результаты, проблемы, перспективы. XVI Международный симпозиум по психолингвистике и теории коммуникации. – М. : Эйдос, 2009. – С. 51-56. **11. Шумилина О. С.** Модели переработки идиом носителями языка и их экспериментальная проверка / О.С. Шумилина // Актуальные проблемы психолингвистики: слово и текст. – Тверь, 1996. – С. 43–51. **12. Шумилина О. С.** Стратегии идентификации иноязычных фразеологических единиц (на материале английских глагольных фразеологизмов с соматическими компонентами) : Автореферат дис. ... канд. филол. наук. – Тверь, 1997. – 16 с. **13. Dunbar G.** The cognitive lexicon. – Tübingen: Narr, 1991.

Мисан І. В. Психолінгвістичний та лінгводидактичний аспекти фразеології

Статтю присвячено аналізу важливих для лінгводидактики малочисельних психолінгвістичних розвідок фразеологічних одиниць. Ці дослідження репрезентують опис функціонування у висловлюваннях людини фразеологічних виразів, які розглядаються у функціональному аспекті в якості оперативних мовленнєвих (психолінгвістичних) одиниць, певних блоків сприймання й відтворення стійких виразів. Урахування в методиці розвитку мовлення дітей цих даних сприятиме підвищенню ефективності створюваних методик роботи над фразеологізмами в ДНЗ.

Ключові слова: дошкільна лінгводидактика, фразеологічні одиниці, комунікаційні процеси, мовленнєві одиниці, сприймання фразеологізмів, міжособистісна комунікація, відтворення фразеологізмів, розуміння фразеологізмів, розвиток мовлення.

Мисан И. В. Психолингвистический и лингводидактический аспекты фразеологии

Статья посвящена анализу важных для лингводидактики малочисленных психолингвистических исследований фразеологических единиц. Эти исследования представляют описание функционирования в высказываниях человека фразеологических выражений, которые рассматриваются в функциональном аспекте в качестве оперативных

речевых (психолингвистических) единиц, определенных блоков восприятия и воспроизведения устойчивых выражений. Учет в методике развития речи детей этих данных будет способствовать повышению эффективности создаваемых методик работы над фразеологизмами в ДОУ.

Ключевые слова: дошкольная лингводидактика, фразеологические единицы, коммуникационные процессы, речевые единицы, восприятие фразеологизмов, межличностная коммуникация, воспроизведение фразеологизмов, понимание фразеологизмов, развитие речи.

Misa I. V. Psycholinguistic and linguodidactic Psycholinguistic aspects of phraseology

The article analyzes the important for lingvodidactics minority of psycholinguistic explorations of phraseological units. These studies represent a description of functioning in human expressions the idiomatic expressions that are considered in functional aspect as operational speech (psycholinguistic) units, some blocks of perception and reproduction of set expressions. The account in the methods of speech of these data will improve the efficiency of created methods of work on idioms in PEI.

Key words: pre-school lingvodidactic, phraseological units, communication processes, speech units, idiom perception, interpersonal communication, reproduction of phraseologisms, understanding of phraseologisms, language development.

Стаття надійшла до редакції 29.03.2013 р.

Прийнято до друку 26.04.2013 р.

Рецензент – д. п. н., проф. Горошкіна О. М.